

Magdalena Jaworska-Wołoszyn

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim

Arystoteles w zarysie Enrico Bertiego¹

Enrico Berti to jeden z najwybitniejszych badaczy Arystotelesa i tradycji arystotelesowskiej. Stagiryście, jego pismom oraz ich dalszej recepcji padewski historyk filozofii poświęcił ogółem ponad 300 prac. Spod jego pióra wyszło 10 autorskich książek, przeszło 35 publikacji pod jego redakcją i niemal 300 artykułów na ten temat, przy czym wiele z nich doczekało się przekładów na języki obce. Bez wątpienia badawczy dorobek Bertiego należy uznać za imponujący. *Profil Arystotelesa* w przekładzie Mariana Andrzeja Wesołego, opublikowany przez Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM w 2016 r., stanowi trzecią z kolei polską edycję monografii tego autora na temat greckiego myśliciela i właściwej dlań filozofii. Wcześniej ukazały się drukiem *Wprowadzenie do metafizyki* (przeł. Danilo Facca, Wydawnictwo IFIS PAN, Warszawa 2002) oraz *Arystoteles w XX wieku* (przeł. Anna Dudzińska-Facca i Danilo Facca, Wydawnictwo IFIS PAN, Warszawa 2015).

Profil Arystotelesa (oryg. *Profilo di Aristotele*) to praca, która cieszy się popularnością wśród czytelników. W samych Włoszech od momentu jej pierwszego wydania pod koniec lat 80. XX w. (Studium, Roma 1979) była kilkakrotnie wznawiana. Ostatnia z włoskich edycji pochodzi z 2012 r. (Studium, Roma 2012). W tym samym czasie, tj. w roku 2012, książka Bertiego doczekała się przekładu na język portugalski (*Perfil de Aristóteles*, przeł. José Bortolini, Paulus, São Paulo 2012). Polskie wydanie stanowi drugie i jak dotąd ostatnie tłumaczenie na język obcy. Nie jest też bez znaczenia, że polskojęzyczna wersja *Profilu Arystotelesa* została ogłoszona drukiem w 2016 r., albowiem publikacja ta wpisuje się w obchody roku Arystotelesowskiego, upamiętniającego 2 400 lat od urodzin helleńskiego myśliciela.

Struktura i zawartość treściowa *Profilu Arystotelesa*

Książkę Enrico Bertiego zasadniczo tworzy siedem rozdziałów (s. 11-200), które zostały poprzedzone *Przedmową do nowego wydania* (s. 7-8) oraz *Przedmową do wydania włoskiego* (s. 9-10). Wieńczy ją *Posłowie od tłumacza* (s. 201-211) autorstwa M.A. Wesołego.

---

¹ E. Berti, *Profil Arystotelesa*, przeł. M.A. Wesoły, Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM, Poznań 2016, 211 ss.

Za nader ważną należy uznać *Przedmowę do nowego wydania*, w której autor przywołuje braki poprzednich edycji *Profilu Arystotelesa* oraz wskazuje miejsca dokonanych przezeń zmian. I choć Berti nie dostrzega potrzeby nowej książki, to jednak dzięki zasygnalizowaniu w swojej publikacji „drobnych korekt” gwarantuje nowemu wydaniu badawczą zasadność i przydatność (s. 7). Następnie w *Przedmowie do wydania włoskiego* padewski uczony nakreśla swoje intencje i cele. Dowiadujemy się z niej, że w przeciwieństwie do bardziej specjalistycznych wykładni filozofii Stagiryty ta ujęta w *Profilu* ma być „całościowym przedstawieniem myśli Arystotelesa, zwięzłym, ale w miarę możliwości kompletnym, dostępnym dla każdego człowieka o średnim wykształceniu” (s. 9). Jest to cenna wskazówka dla każdego czytelnika książki, który bez jakichkolwiek obaw powinien przystąpić do jej lektury.

Liczący niespełna 30 stron Rozdział I – Życie, środowisko kulturalne i dzieła (s. 11-36), to właściwie nic innego jak szkic biograficzny i wykaz dzieł Arystotelesa. Berti słusznie w nim zauważa, że nie sposób „dokładnie zrozumieć, co dany filozof głosił, jeśli nie zna się również tego, jak, gdzie i kiedy żył, jakich poznał ludzi, jakie problemy zostały mu postawione przez jego środowisko i czasy” (s. 11). Dalej przyjęty przez Enrico Bertiego podział życia Stagiryty na trzy okresy (pozostający w zgodzie z zaproponowanym niegdyś przez Jaegera) służy za punkt wyjścia do rekonstrukcji arystotelesowskiej biografii i myśli. Tak więc czas Arystotelesa spędzony w Akademii Platona, czyli tzw. okres akademicki, autor omawia w podrozdziale *Wykształcenie i nauczanie w Akademii* (s. 14-25), okres Arystotelesowskich podróży wykłada w podrozdziale zatytułowanym *Pobyt w Azji Mniejszej, Mitylenie i Macedonii* (s. 25-30), a lata nauczania filozofa przybliża w ostatniej części rozdziału I noszącej tytuł *Założenie i kierowanie własną szkołą* (s. 30-36).

Rozdział II, tj. *Rozwój platońskiej dialektyki* (s. 37-63), rozpoczyna się od zwięzłego objaśnienia istoty platońskiej dialektyki, przypisywanych jej przez Platona zadań w kilku wybranych dialogach, m.in. *Fajdrosie*, *Polityku*, *Sofiście*, *Fedonie*, *Politei*, *Parmenidesie*. Berti konfrontuje także platońskie dialogi „dialektyczne” i zawartą tam koncepcję dialektyki z poprawkami wprowadzonymi przez wychowanków Platona (w tym Eudoksosa z Knidos, Speuzypa, Ksenokratesa) oraz analizuje doktrynę Arystotelesa i jego wykładnię dialektyki w *Topikach*. Autor *Profilu Arystotelesa* nakreśla zarówno podobieństwa Arystotelesowskiej nauki wobec platońskiej, jak i jej różnice tudzież „oryginalne rozwinięcia”, do których zalicza naukę o kategoriach wyłożoną przez Stagirytę w *Topikach* i *Kategoriach*. Dla Bertiego nauka o kategoriach „okazuje się wykraczać poza sytuację, w której się pojawiła i przetrwała jako konstytutywna dla sposobu myślenia człowieka nowożytnego i współczesnego” (s. 49).

Rozdział II, który ogólnie został poświęcony krytyce różnych aspektów doktryny platońskiej, ujmuje również argumenty Arystotelesa przeciwko akademickiej nauce o ideach i pryncypiach oraz wynikające z nich jego własne dokonania badawcze – „waloryzację substancji indywidualnej” czy „odkrycie substratu”.

Po nakreśleniu krytycznej postawy Stagiryty względem akademickich doktryn odnośnie do pryncypiów i jednocześnie wskazaniu arystotelesowskich rozwiązań w tym zakresie Enrico Berti w rozdziale III, czyli *Teoria argumentacji* (s. 65-94), podejmuje się analizy logiki dyskursu dialektycznego wyłożonej przez myśliciela głównie w I i VII księdze *Topik* i *Sofistycznych odparciach* oraz logiki dyskursu naukowego zawartej przezeń w *De interpretatione* i *Analitikach*. Autor *Profilu* przedstawia właściwą dla Arystotelesa charakterystykę dialektyki, definicję i różne typy sylogizmu rozumianego jako „wyższa forma argumentacji”, dowodzenie w formie paralogizmu, użytek płynący

z samej dialektyki w konfrontacji z naukami, która ogólnie pełni „funkcję wprowadzającą, czyli propedeutyczną wobec wszystkich nauk” (s. 68). Omówieniu ulegają też metoda dialektyczna, składowe konstytuujące dowodzenia (przesłanki, problemy), klasyfikacja typów dialektycznych argumentacji, narzędzia ułatwiające dobór stosownych przesłanek i związane z tym umiejętności rozróżniania i gromadzenia różnic, sposób udzielania odpowiedzi w pozycji obrony swojej tezy, pojęcie „odparcia”, różnice między sylogizmem naukowym a dialektycznym i erystycznym. W dalszej części rozdziału III Enrico Berti zaznajamia czytelnika z rodzajem argumentacji znamiennej dla nauk, tj. demonstratywnym (apodejktycznym) zawartym w Arystotelesowskich *Analitykach wtórych*, koncepcją wiedzy naukowej i strukturą samej nauki, pryncypiami dowodzeń (aksjomatami i tezami), istotą autonomii nauk szczegółowych i ich wielości, dialektyką jako łącznikiem wszystkich nauk, typami dowodzeń (*hoti, dioti, per absurdum*, indukcja), pryncypiami poszczególnych nauk, sposobami ich poznawania. Rozważania na temat teorii Arystotelesowskiej argumentacji Berti uzupełnia analizą argumentacji sylogistycznej w ogólności, mianowicie tej teorii, w której nie ma już mowy ani o sylogizmie dialektycznym, ani demonstratywnym, która została wyłożona przez Arystotelesa w *Analitykach pierwszych* i sprawiła, że stał się on „twórcą logiki formalnej, czyli dyscypliny stanowiącej ponadczasową zdobycz myśli ludzkiej” (s. 87). Objaśnienie zaś argumentacji o charakterze retorycznym i poetyckim, o której mowa jest w pismach *Retoryka* i *Poetyka* wieńczy zagadnienia podejmowane w tym rozdziale.

W *Pierwszych przyczynach powstawania*, czyli rozdziale IV (s. 95-122) padewski uczony podejmuje problematykę związaną z tworzonymi przez Arystotelesa rodzajami nauk i konstytuującymi je treściami. W nawiązaniu do *Metafizyki*, która na wzór *Protrepetyka* zawiera zachętę do mądrości, Berti wykazuje, że ta najwyższa z wszelakich form poznania stanowi największe źródło radości człowieka. Mądrość skądinąd jest nauką opartą na poznawaniu przyczyn, której ostatecznym celem nie jest ani tworzenie, ani działanie, lecz wiedza w jej czystej postaci. Jako taka jest zatem nauką teoretyczną. Enrico Berti wyjaśnia następnie, czym jest mądrość wśród innych nauk tego typu i jakie przyczyny za jej sprawą człowiek odkrywa. Okazuje się, że jest ona nauką o pierwszych przyczynach, którą uprawia się dla zaspokojenia pragnienia wiedzy. Jest ona również nauką boską, bo umożliwia poznanie przyczyny pierwszej, czyli Boga.

Ponadto autor *Profilu* przywołuje 2 rodzaje arystotelesowskich substancji (naturalne i sztuczne), o których można wyczytać z *Fizyki*, i definiuje cztery typy arystotelesowskich przyczyn (materialną, formalną, sprawczą, celową) wyjaśniające proces powstawania. Po wyróżnieniu czterech różnych przyczyn właściwych każdej rzeczy przechodzi do określenia przyczyn pierwszych. W rodzaju przyczyny materialnej otrzymujemy więc pierwsze przyczyny w formie pięciu elementów (woda, ogień, powietrze, ziemia, eter); w rodzaju przyczyny formalnej danych substancji – owe przyczyny pierwsze stanowi różnica gatunkowa, „czyli cecha, która określa jej gatunek, odróżniając ją od wszystkich innych” (s. 106), a w rodzaju przyczyny celowej – osiągnięcie pełnej doskonałości przez wszelkie typy substancji. W przypadku rodzaju przyczyny sprawczej pierwszą przyczyną okazuje się ruch będący przyczyną wszelkich ruchów. Berti zauważa, że wyodrębnienie przez Arystotelesa pierwszych przyczyn to trzon jego filozofii i na owe czasy należy je uznać za genialny dorobek myśliciela. W odniesieniu też do tej oryginalnej teorii filozofa pokrótce wyklada inne już mniej znamienite w jego ocenie koncepcje, tj. z zakresu kosmologii, psychologii oraz biologii.

Rozdział V pt. *Pierwsze przyczyny bytu* (s. 123-149) Enrico Berti poświęcił uniwersalnej nauce badającej pierwsze przyczyny rzeczywistości, mianowicie filozofii pierwszej. Mowa tu oczywiście o nauce przedłożonej przez Stagirytę w *Metafizyce*, która następnie zgodnie z tytułem pisma w ten sposób została nazwana. Autor przedstawia tutaj nie tylko przedmiot dociekań filozofii pierwszej, ale i jej metody i zagadnienia. Pod pojęciem arystotelesowskiej metody kryje się dyskusja nad problemami poruszonymi bądź pominiętymi przez wcześniejszych filozofów, co z góry przesądza o jej dialektycznym charakterze. Poruszone zagadnienia z kolei odzwierciedlają aporie, co do których poprzednicy Arystotelesa dali odmienne rozstrzygnięcia, dlatego też w obrębie omawianej nauki głównie analizuje się kwestie, które poruszano w Platońskiej Akademii, z dodatkiem wprowadzonych przez samego Arystotelesa, które je uzupełniają. Podstawowym jednak problemem wymagającym rozwiązania jest zawarty w księdze Γ arystotelesowskiej *Metafizyki* – czy filozofii pierwszej przysługuje dociekanie wszystkich wcześniej omówionych czterech przyczyn uznanych za pierwsze. Uzasadnia go wniosek, że przedmiotem badań omawianej nauki jawi się istotnie „byt jako byt” wraz z przysługującymi mu atrybutami, albowiem musi ona jako ontologia „rozważać pierwsze przyczyny bytu jako bytu” (s. 127). Podejmując zagadnienia natury ontologicznej, Berti, opierając się na przedstawieniach obecnych w różnych księgach *Metafizyki*, nakreśla pierwsze przyczyny bytu jako bytu. Badaniu podlegają pojęcia, a zwłaszcza różnorakie znaczenia nadane przez Stagirytę terminowi „byt” (m.in. byt jako prawda, byt w możliwości i byt w akcie), własności istotne bytu jako bytu (transcendentalia) czy będąca ważną składową Arystotelesowskiej ontologii – zasada niesprzeczności. Skoro zaś byt jako byt ma wiele różnych znaczeń, które tyczą się substancji (pierwszego z nich), to „nauka o bycie jako bycie, poza badaniem jego pierwszych przyczyn oraz jego istotnych atrybutów, powinna badać najpierw pierwsze przyczyny substancji, czyli powinna być oprócz ontologii przede wszystkim »ousiologią«” (s. 137). Po przedłożeniu tej kwestii autor *Profilu Arystotelesa* omawia ją dalej w tym rozdziale, by ostatecznie swoje przedstawienie arystotelesowskiej ontologii zakończyć na zagadnieniu substancji nieruchomej ujętej jako pierwsza przyczyna.

W przedostatnim rozdziale swojej książki zatytułowanym *Warunki szczęścia indywidualnego* (s. 151-176) Enrico Berti zarzuca ujętą w aspekcie teoretycznym problematykę odnośnie do poznania rzeczywistości na rzecz omówienia badawczych dokonań Stagiryty na polu praktyki, tj. związanych z postępowaniem człowieka. Na podstawie różnych podziałów wiedzy naukowej (dychotomiczny i trychotomiczny) obecnych w *Protreptyku*, *Topikach* i *Metafizyce*, Berti na przykładzie *Etyki Nikomachejskiej* wykazuje „pozorną rozbieżność” między nimi, a wręcz ich komplementarność. Przywołane arystotelesowskie części duszy rozumnej (naukowa i kalkulatorywna) zostają przezeń także odniesione do dzielącej się na myślenie teoretyczne i praktyczne części duszy refleksyjnej, by ostatecznie łatwo było „rozpoznać w rozumie teoretycznym tę część, która najpierw określana była częścią naukową, a w rozumie praktyczno-wytwórczym część, która zwana była częścią kalkulatorywną” (s. 153). Autor skądinąd udowadnia, że w przypadku doktryny Arystotelesa zasadne jest mówienie o filozofii praktyczno-wytwórczej, niepozobawionej racjonalności, a różnej i istniejącej obok wiedzy teoretycznej, co prowadzi do ustalenia najwyższej wśród nauk praktycznych, tj. mającej za cel dobro jednostki – polityki. Okazuje się też, że filozofia praktyczna to etyka opisowa tudzież badanie najwyższego dobra dla człowieka. Tym z kolei po zbadaniu autorytatywnych poglądów i trzech rodzajów życia dla Stagiryty nie jawi się ani przyjemność, ani zaszczyty czy prawda, lecz szczęście. Polega ono na aktyw-

ności duszy rozumnej tożsamej z cnotą. Berti w swoich rozważaniach uwzględnia przeto wyodrębnione przez Arystotelesa funkcje duszy i definiuje przyjęte przez myśliciela cnoty etyczne i dianoetyczne. Na ostatnich stronach rozdziału VI dociekania indywidualnego wymiaru szczęścia zostają uzupełnione o dyskusję nad elementami z ludzkim szczęściem nierozzerwalnymi – przyjaźnią i przyjemnością, czego skutkiem jest finalne powiązanie szczęścia jednostki z realizacją cnot dianoetycznych, a zwłaszcza z uprawianiem filozoficznej mądrości.

Ostatni, czyli VII rozdział *Profilu Arystotelesa* pt. *Warunki szczęścia zbiorowego* (s. 177-200), stanowi kontynuację rozważań na temat szczęścia. O ile jednak w rozdziale poprzednim przedmiotem analizy Bertiego są indywidualne warunki szczęścia, o tyle w niniejszym określeniu ulegają warunki szczęścia kolektywnego, zbiorowego. W *Etyce Nikomachejskiej* Stagiryta przyjmuje, że filozofia praktyczna, pojęta jako wiedza o najwyższym dobru człowieka, to w zasadzie polityka, „a jej część wyłożona w tym dziele, zwana powszechnie »etyką«, uznana została za część polityki” (s. 177). Samo opracowanie tej nauki Arystoteles zawarł w *Polityce*, do której na wstępie rozdziału nawiązuje Enrico Berti. Punktem wyjścia dla dociekań autora, prowadzących do ustalenia arystotelesowskich warunków szczęścia zbiorowego, staje się definicja dwóch terminów, tj. *polis* i polityki, co prowadzi do ustalenia natury człowieka („zwierzęcia politycznego”) oraz miasta (*polis*), w którym jednostka realizuje się i żyje. Określenie istoty politycznej społeczności zostaje następnie poszerzone wykładem dotyczącym rodziny, która stanowi jej nieodłączną część, a którą w przypadku Arystotelesa tworzą relacje między żoną i małżonkiem oraz panem i niewolnikiem. Przedyskutowaniu ulega również arystotelesowskie uzasadnienie niewolnictwa, zwłaszcza niewolnictwa opartego na naturze, które zdaniem Bertiego doprowadziło helleńskiego myśliciela do wniosków zgoła niespójnych z głoszoną przezeń filozofią. Analizie niewolnictwa towarzyszy wykład o związanej z nim chrematystyce, czyli o sposobach pozyskiwania wszelakiego typu dóbr materialnych. W zgodzie z arystotelesowskim wywodem w *Polityce* Enrico Berti omawia także właściwą politykę, którą rozpoczyna krytyka doktryny Platona, a wieńczy przedstawienie koncepcji *polis* i jej ustroju wyłożonej w III księdze *Polityki* Stagiryty. Zrozumieniu Arystotelesowskiego poglądu w tej materii ma służyć ustalenie, czym jest dlań obywatel i jakie są jego niezbywalne cechy. Dalej autor *Profilu Arystotelesa* objaśnia postawę Arystotelesa względem sześciu różnych typów ustrojów, podaje powody ich zanikania lub zmian i przechodzi do opisu najlepszego ustroju – szczęśliwego miasta. Opis ten kończy wywód na temat koncepcji życia kolektywnego, zaproponowanej przez helleńskiego filozofa oraz, tym samym, książkę Enrico Bertiego.

Omawiając polską edycję dzieła padewskiego badacza, nie sposób pominąć *Postłowia od tłumacza* (s. 201-211), w które zostało ono zaopatrzone. W *Postłowiu* tłumacz książki, Marian A. Wesoły, nawiązując do okładowej mozaiki ukazującej Arystotelesa traktującego z niejaką rezerwą problemy poruszane w Platońskiej Akademii, zauważa, że właśnie ów otwarty, wszechstronny i nieustannie poszukujący osobistych rozwiązań helleński myśliciel stanowi przedmiot książki Bertiego. Za nader słuszną uwagę tłumacza należy też przyjąć, że by „lepiej zrozumieć kontekst i wymowę tej oryginalnej książki, warto cokolwiek wiedzieć, o samym autorze i jego publikacjach, głównie na temat Arystotelesa i historii filozofii” (s. 201). Dzięki autorowi *Postłowia* polski czytelnik zyskuje więc możliwość poznania sylwetki i twórczości wybitnego włoskiego uczonego, który poświęcił się dociekaniami nad pismami Stagiryty i dalszą ich recepcją. Wesoły po krótkiej nocie

biograficznej wskazuje na źródła inspiracji Bertiego, omawia dorobek badacza w porządku chronologiczno-tematycznym oraz właściwe dlań osiągnięcia na polu arystotelesowskiej filozofii. Mając na uwadze zasługi Enrico Bertiego, dowiadujemy się, że „był jednym z pierwszych historyków filozofii, którzy wykorzystali i uznali za doniosłe świadectwa dotyczące niepisanych nauk Platona” (s. 204) i że ukazał „nową interpretację świadectw Arystotelesa o Platonie” (s. 204), wiele zaś jego publikacji nie jest wyzbytymi walorów dydaktycznych.

Autor *Posłowia*, dokonując skrótego przeglądu pism padewskiego badacza, pragnie uświadomić czytelnika „z kim mamy do czynienia w dziedzinie historii filozofii” (s. 209) i o jakiej randze autorytecie w skali międzynarodowej jest mowa. Warto dodać, że jako szczęśliwy słuchacz wykładów Bertiego o polityce Arystotelesa, a sam niestrudzony i zasłużony badacz, ma go za jednego ze swoich mistrzów w „badaniach nad Platonem i Arystotelesem” (s. 210).

Mała książka, która raduje i uczy

Profil Arystotelesa Enrico Bertiego jest książką, która z pewnością zasługuje na uwagę ze strony czytelnika. Złożona z siedmiu rozdziałów pozycja wyklada w nader spójny i przystępny sposób najważniejsze składowe Arystotelesowskiej myśli. Zawarty w niej przegląd filozofii Arystotelesa jest kompletny, a co najważniejsze odnosi zasługi helleńskiego filozofa do problemów aktualnych i współczesnych. Z drugiej strony, lektura *Profilu Arystotelesa* pokazuje badawcze kompetencje autora, o którego zasługach nie bez powodu wielokrotnie wspomina tłumacz i autor polskiego wydania. Jeden z pierwszych recenzentów książki Bertiego – Jonathan Barnes – zanim pojawiły się jej przekłady obcojęzyczne uznał, że „this is an excellent little book and Italy’s vast public is lucky to have it” (*The Classical Review*, 31/1981, s. 127). Choć minęło 35 lat od wydania tej pozytywnej opinii, nie sposób inaczej i dziś ocenić tę trafiającą do rąk polskiego czytelnika pracę. Swoją nieprzemijającą atrakcyjność zawdzięcza bowiem nowatorskiemu podejściu autora do Arystotelesa i bliskiej dlań filozofii.

Profil Arystotelesa Enrico Bertiego należy potraktować jako zachętę do podjęcia tudzież uzupełnienia studiów nad Stagirytą, jego myślą i niejednokrotnie z niechęcią przyjmowanymi pismami. Co więcej, biorąc pod uwagę sygnalizowane przez tłumacza trudności związane z opublikowaniem książki, polski czytelnik w roku przyjętym za Arystotelesowski powinien poczuć się wyróżniony, czyli na podobieństwo włoskiego czytelnika, którego Barnes miał niegdyś za szczęśliwca.